

AYTƏN ABBASOVA (Azərbaycan)*

QAZAX ŞAİRİ MAĞCAN CUMABAYIN LİRİKASININ MÖVZU VƏ İDEYA İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə məşhur qazax şairi, XX əsrin əvvəllərində qazax xalqının milli şüurunun oyanmasında əvəzsiz xidmətləri olmuş Mağcan Cumabayın lirikasının mövzu və ideya istiqamətləri araşdırılmışdır. Həm vətən və millət sevgisinin ön planda olduğu şeirlərdə, həm də ictimai-siyasi mövzulu əsərlərində şair milli birliyə çağırış ideyasını həmişə ön planda saxlamış, Turan birliyinin yenidən var olacağına inamını dilə gətirmiş, Türkiyəni vətən, bütün soyu, kökü türk olan millətləri isə qardaş adlandırmışdır. Təqdim olunan məqalədə də şairin millətçilik duyğularının ön planda olduğu şeirlərə daha çox yer verilmiş, təhlillər şairin Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsinə tərcümə olunmuş şeirlərindən nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *mövzu, ideya, lirika, Mağcan Cumabay, Türkiyə.*

1905-ci il inqilabından sonra Qazaxıstanda ziyalılar arasında siyasi müstəqillik məsələsi gündəmə gəlmiş, xüsusilə də Miryaqub Dövlətov, Aleyxan Bökeyxan, Əhməd Baytursunov kimi dəyərli ziyalılar xalqın milli şüurunun oyanması yolunda böyük işlər görmüşdülər. Bu dövrdə fəal yaradıcılıqla məşğul olan cədidçi gənclərdən biri də Mağcan Cumabay (1893-1937) idi. 1893-cü ildə Petropavlsk şəhəri yaxınlığında köçəri bir ailədə dünyaya göz açan Mağcan Cumabay ilk təhsilini kənd məktəbində almışdır. Kiçik yaşlarından mütaliyəyə maraq göstərir, xalq dastanlarını və qazax yazıçılarının əsərlərini böyük həvəslə oxuyurdu. Bunu görən ailəsi Mağcanın təhsilini davam etdirməsi üçün Çala mədrəsəsinə yazdırmış, burada o, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Mədrəsə təhsilini tamamladıqdan sonra Ufadakı Qaliya mədrəsəsinə qəbul olan gənc Mağcan buradakı təhsilini yarımçıq qoyur. Bu illərdə Abay Kunanbayevə həsr etdiyi “Ünlü ozan, sözü qızıl hakim Abaya” adlı şeirini yazıb çap etdirir. 1913-1916-cı illərdə Omsk şəhərində Rus Müəllimlər İnstitutuna daxil olur, ailəsinin təhsilini burada davam etdirməsinə etirazı olduğuna görə bir xeyriyyəçinin maddi dəstəyi ilə təhsilini tamamlayır. Bu illərdə mədrəsədə ona dərs demiş sevimli müəllimi Alimcan İbrahimovun köməyi ilə ilk şeirlər kitabı “Çolpan”ı nəşr etdirməyə də müvəffəq olur. Qazax xalqını cəhəldən xilas olub maariflənməyə səsləyən şeirlər yazan Cumabay Ombı şəhərində qurulan “Birlik” adlı gənclər təşkilatına üzv olur. Bu təşkilatın dərc

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Türk araşdırmaları” bölməsinin böyük elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: ayten.abbasova@list.ru

etdirdiyi “Toyuq” (1916-1918) adlı satirik jurnalda şeirlər dərc etdirən Cumabayın ictimai-siyasi fəallığı 1917-ci il Fevral inqilabından sonra daha da artır. 1917-ci ilin may ayında 830 nəfərə yaxın nümayəndənin iştirak etdiyi Rusiya Müsəlmanları Konqresində iştirak edir, partiyanın qurduğu Maarif Komissarlığına üzv seçilir. Millətçilik və azadlıq duyğularını tərənnüm edən şeirləri gənclər arasında sürətlə yayılır və sevilir. Təşkilatın oktyabr ayında keçirilən iclasında Alaş partiyasının əsas vəzifələri müəyyənləşdirilir. Bu zaman təşkilat üzvləri arasında fikir ayrılıqları yaranmış, üzvlər iki cəbhəyə ayrılmışdılar. 1917-ci ildə Orenburqda “Alaş” partiyasının fəal üzvləri muxtar Alaş Orda dövlətini elan edirlər. Alaş Orda hökumətinin qarşıya qoyduğu ilk məqsəd qüdrətli ordu qurmaq və vətəndaş müharibəsinin qarşısını almaq idi. Ancaq 1920-ci ildə bolşeviklər hökuməti devirdilər və dövlətin əsas rəhbərlərinin bir çoxu elə həmin il öldürüldü, digərləri ilə təqiblərə məruz qalaraq bir neçə il sonra repressiya olundular.

Qazaxıstanda, o cümlədən bölgədə baş verən ictimai-siyasi prosesləri yaxından izləyən Mağcan Cumabay da ciddi təqiblərə məruz qalmış, qazax Sosialist partiyası tərəfindən bir neçə dəfə həbs edilmişdir. 1919-cı ildə Milli Alaş Orda təşkilatının rəhbərləri ilə birlikdə casusluq fəaliyyəti ilə məşğul olduğu, yazdığı əsərlərdə Sovet hakimiyyətinə qarşı çıxması əsas gətirilərək 19 mart 1938-ci ildə Almatıda güllələnmişdir.

45 illik qısa ömründə dəyərli əsərlər yazan şairin yaradıcılığında Abayın şeirlərinin təsiri ilə yanaşı Qərb poeziyasının da ab-havasını duymaq olur. Amma bütün bu təsirlərlə yanaşı onun özünəməxsus orijinal üslubu vardır. O, sənətin ən ümdə vəzifəsinin cəmiyyətə faydalı olmaq olduğunu düşünürdü. Həm vətən və millət sevgisinin ön planda olduğu şeirlərdə, həm də ictimai-siyasi mövzulu əsərlərdə şair milli birliyə çağırış ideyasını həmişə ön planda saxlamışdır. Mağcan Cumabay bir çox şeirlərində Turan birliyinin yenidən var olacağına inamını dilə gətirmiş, Türkiyəni vətən, bütün soyu, kökü türk olan millətləri isə qardaş adlandırmışdır. Şair “Qazax dili” şeirində bir vaxtlar bütün dünyaya hökmranlıq edən türklərin bu gün əvvəlki qüdrətini itirməsini, övladlarının dörd bir tərəfdə əsarətə düşməsini kədərlə dilə gətirir. Şair dili xalqını yenidən birləşdirəcək bir amil hesab edir və ona səslənir:

*Kırıldı kartalın hür kanatları
Yoruldu yurdumun tulpar atları
Unutulmuş altın anam Altayım
Nerde şimdi ulu hanlar katarı.*

*Birlik, dirlik, erlik, gayret, tarümar
Her ne varsa üzərində yağdı kar
Anadilim, baht yıldızım, avazım
Bir sen kaldın altın çağdan yadigar.*

*Işık görmesen de kadim, gen dilim
Terütaze keskin dilim, can dilim*

Mübarek elinle tut elimizden

Dağılan Türkleri topla, han dilim. (Cumabay, 2018: 344)

Şair doğma türk qardaşlarının düşmən əlində zülm çəkdiyini görür, bu mənzərəyə etinasız yanaşa bilmir. Tarixin şanlı səhifələrini bəzəyən türk xalqının düşdüyü vəziyyət şairi çox narahat edir. Şair Qurtuluş Savaşında Anadolunun dörd tərəfində vətən, millət, azadlıq üçün mübarizə aparan türk qardaşlarına səslənərək “Uzaqdakı qardaşıma” şeirini yazır. Mustafa Çokay bu şeiri “Yaş Türkistan” jurnalında (1930, №1) dərc etdirmişdir.

Ufkuna karanlık çöken kardeşim

Ömür boyu cefa çeken kardeşim

Diri diri derinizi yüzerler

Ağır işkenceden bıkan kardeşim.

Anamız değil miydi altın Altay

Oynaşır dururduk iki deli tay

Onun kucağında, yaylalarında

Aydınlık yüzümüz sanki dolunay. (Cumabay, 2018: 345)

Cumabay qəlbi qəhrəmanlıq atəşi ilə yanan ər türklərin indiki halından çox narazıdır, onların anasından ayrı düşən körpə quşlar kimi çarəsiz, pərişan hallarına təəssüf edir. Şair hüriyyət aşiqi türk qardaşlarının dədə-baba yadigarı torpaqlarına sahib çıxmalarını ürəkdən arzulayır:

Ayrıldık ki kuzu gibi sürüden

Yağmur gibi yağan oktan, çeriden

Pars yüreği Er Türkümün yüreği

Korkar olduk şimdi cinden, periden.

Hürriyete aşık olan Türk hani

Gerçekten hasta mı, dondu mu kanı?

İçindeki harlı ateş söndü mü?

Kim söndürür o ebedi volkanı.

Sen orada, ben burada uzakta

Kaygımızdan kan kusarız tuzakta

Layık mı kul olmak yekin gidelim

Ata mirasımız o altın tahta. (Cumabay, 2018: 346)

Mağcan Cumabay bir çox şeirlərində dilə gətirdiyi “Türkistan” ifadəsi ilə bütün türk xalqlarını bir ad altında birləşdirir. “Türkistan” şeirində Türkistan deyər-kən şair əcdadlarının sahib və sakini olduqları vətən torpağı nəzərdə tutulur. “İki dünya eşiği”, “türklərin ilk beşiği” adlandırdığı Türkistan şairin nəzərində hər şeydən müqəddəsdir:

Bir adı Türkistan, bir adı Turan

Bu topraktır Türkoğlunu doğuran

*Turan'ın takdiri hep fırtınalı
Yarısı tufandır, yarısı bayram.*

*Turan'ın tarihi ateşli rüzgar
Harlı alevleri semaya çıkar
Deniz gibi derin ilham kaynağı
Bu diyarın suları da efsunkar.*

*Turan'ın denize denk gölleri var
Dalgalanan görkem bir deniz Aral
Bir uçtaki ısıq gölünün bağrından
Ecdadımız gök yeleli Türk doğar. (Cumabay, 2018: 347)*

Şair adı çəkilən şeirdə Türkiistanın sadəcə məhsuldar torpaqlarını, göz işlədikcə uzanan geniş çöllərini, sıra-sıra dağlarını, bol sulu çaylarını təsvir etmir, həm də bu füsunkar torpaqların yetişdirdiyi uzaqgörən, cəsarətli, məğrur türk ərənlərini vəsf edir:

*Turan'ın eli başqa, yeri başqa
Onun fırtınalı kaderi başqa
Tarihte Turan'ı kuran kahraman
Efrasiyap derler önderi başqa.*

*Yeryüzündə Turan gibi yer var mı
Türkoğluna karşı koyan er var mı
Derin aklı, zirek hayal, bol gayret
Turan erlerine hiç uyar var mı. (Cumabay, 2018: 348)*

Türkün şanlı tarixinə nəzər salarkən Mağcan Cumabay tarixdə iz qoymuş şəxsiyyətləri yad edir, Əfrasiyab, Çingiz xan, Çağatay, Ögeday, Çuçu, Töle, Teymur kimi türk ərlərinin uzaq ellərə yayılan şöhrətindən söz açır, onların düşmənlərini necə diz çökdürdüyünü xatırlayır:

*Sıradan bir ülke değildir Turan
Anlarsın ne imiş tarihe baksan
Geçmişte Keyhusrev ile Zülkarneyn
Bu fikre hız veren iki kahraman.*

*Doğmadı alemde Cengiz gibi er
Basiretli, çelik yürek bir lider
Böyle bir arslanın tek ismi bile
Ölü yürekleri eder seferber.*

*Çağatay, Ögedat, Çuçu ve Töle
Bir zaman cihana vermiş velvele
Atasına çekmiş cümlesi börü
Sabutay Pars ile Bozkurt alp Cebe. (Cumabay, 2018: 348)*

Türk hökmdarları tarixdə sadəcə qəhrəmanlıqları ilə iz qoymamış, elm, sənət və ədəbiyyatın inkişafı üçün əvəsiz xidmətlər göstərmişlər. Üləmalar sultanı, məşhur islam mütəfəkkiri, həkim İbn Sina, peripatetik fəlsəfənin inkişafında mühüm xidmət göstərmiş, Aristoteldən sonra "ikinci müəllim" fəxri adını qazanmış, riyaziyyat, fəlsəfə, tibb və musiqi elmlərinə misiliz töhfələr bəxş etmiş Fərabî və başqa türk mütəfəkkirlərinin dünya elminə qazandırdığı nailiyyətlər saysız-hesabsızdır. Şair dəyərli elm xadimlərini "Türkistan" şeirində hörmətlə yad edir, onları müqəddəs Turanın ayrılmaz parçası kimi təqdim edir:

*Turanı bu kadar övmək gerekmez
Onsuz da dünyada tanıyor herkes
Evde otururken semayla sırdaş
Asırlar geçse de Uluğ bey ölmez.*

*Asil kandır haysiyetli Türk kanı
İbn-i Sina ülemalar sultanı
Onun irfanını sihir sandılar
Nami tuttu İran'ı ve Turan'ı.*

*Kimmiş küçümseyen musikimizi
Silinmez bu yolda Fərabî izi
Tutar doksan dokuz tavrı sergiler
Sonra için için ağlatır bizi. (Cumabay, 2018: 349)*

Şeirin sonrakı bəndlərində şair Qasım xan, Esim xan, Tevke xan, Abılay xan kimi hökmdarları da yad edir, onların qəhrəmanlıq və şücaətlərini fəxrlə xatırlayır. Bu məqamda şair bir zamanlar türklərin hökmranlıq etdiyi torpaqlardan ayrı düşməsindən doğan kədərini dilə gətirir və bu məqamda şair bütün dünya türklərinə səslənərək Turan üçün birləşməyə çağırış edir:

*Turan ta ezelden Alaş'ın yeri
Turan'sız Alaş'ın dinmez kederi
Alaş'ın arslanı Abılay Han'ın
Alaş toprağında aziz makberi.*

*Hasret kalsa kim özleməz yurdunu
At da ilk yurdunu özlemiyor mu
Mübarek bozkırın sakini Alaş
Turan anayurdun unutma bunu.*

*Basiretli Altay, Tiyanşan, Pamir
Yolunu bekliyor çotkan beridir
Kene'yle Abılay yolu yolumuz
Kırda yayılmanın manası nedir. (Cumabay, 2018: 349-350)*

"Doğulduğum yer" şeirində Mağcan Cumabay vətənə sıx tellərlə bağlılığını dilə gətirir, vətənin onun üçün hər şeydən dəyərli olduğunu diqqətə çatdırır. Vətən

onun üçün qaranlıq dünyanı işıqlandıran günəşdir. Ancaq şair narahatçılıq içərisindədir, baş verən siyasi oyunlar onu qorxudur. Vətənə olan sevgisinin böyüklüyündən əmin olduğu qədər doğma yurdundan ayrı düşmək qorxusu da bu misralarda aydın hiss olunur:

*Toprağından yaratılmış madenim
Hepsi senden nem varsa canım tenim
Başka yerlər benim için karanlık
Güneşimsin aydınlığım gülşenim.*

*Talihin topudur insanın başı
Teptikce dolaşır o dağı, taşı
Bakarsın yurdundan ayrı düşerim
Hiç güven olur mu feleğin işi. (Cumabay, 2018: 351)*

“Ural” və “Ural dağı” şeirlərində şair “geniş bozqırın nazlısı” adlandırdığı Ural dağını vəsf edir, zirvəsi səmalara boylan bu dağın ətəklərində yaşayan türk qardaşlarının cəsarətini bu dağdan aldığına işarə edir. Keçən günlərə həsrətini dilə gətirən şair indi bu yerlərin işğal altında olmasından doğan kədərini isə belə dilə gətirir:

*...Bir zamanlar senin sahibin Türk idi.
Mekan edip, göçüp-konup yürümüştü.*

*Dağdan ve taştan korkmayan bahadır Türk,
Koynuna yayı ile girmişti.
Yiğit Türk, geniş bozkırda güzellik idi.
Otursa da, göçse de, konsa da hür idi.
(Cumabayev, 1993: 261)*

Ətrafdakı təhlükələri hiss edən şair xalqını diqqətli olmağa çağırır, atababalarının məzarlarını sahiblənən düşməndən özlərini qorumağı nəsihət edir. “Bahadır türk övladları”nı milli dəyərlərini qoruyaraq milli kimliyinə sahib çıxmağa, əl-ələ verib ata mirası olan torpağı qorumağa, düşmənin ayağını dəydirməməyə çağırır:

*Bu gün can dostun olup, yarım seni uçuruma yuvarlar
Adı da, varlığı da, sesi de olmayan;
Belki de çürüyüp yok olmuş
Altay ve Ural kenarında oturan Türk!
Başını çevirip etrafına baksana!...*

*Ağzı tüylü yabancı uluslar,
Ural gibi ata mekanın olan yerlere,
Şerefli atalarının mezarlarına sahip olup,
Yiğitlerine işkence etmekte.*

*Bizi böyütüp yetiştiren anamız!
Sevgili Ural! Yüzünü ilk sahibinə, çevir, bu tarafa dön..
Bahadır Türk evlatları!
Birleşip, Ural'ı çiğnetmeyiniz!
Düşmanın yolunu kesip dizgine sarılınız!
(Cumabayev, 1993: 261)*

“Yer üzünə” şeirində şair mənsub olduğu türk millətini mədh edir, tarix boyunca bütün sınaqlardan alını açıq, üzü ağ çıxan millətinin qorxmazlığı, cəsarəti ilə öyünür:

*Yer üzünə adım-sanım yayılmış,
Mən keçmişəm bu bədəndən, bu başdan.
Atılmışam neçə qanlı döyüşə,
Bir dəfə də qorxmamışam savaştan.*

*Neçə çətin dar dərədən keçmişəm,
Sıçrayaraq düz çıxmışam Altaya,
Bir batıram, ürək, qeyrət sahibi,
Qırda durub yay çəkmişəm Xıtaya.* (Cumabay, 2018: 85)

Milli kimliyi ilə öyünən Mağcan Cumabay hər bir türk övladının da bunu qavramasını istəyir. Yalnız milli birlik anlayışını qavrayacaqları təqdirdə əvvəlki qüdrətlərini bərpa edəcəklərinə inanır. “Gənclərə güvənirəm” şeirində şair “aslan kimi heybətli”, “qartal qanadlı” türk gənclərinin vətən, millət, namus üçün əllərindən gələni edəcəklərinə inamını dilə gətirir:

*Seller gibi gürülder
Kazakistan elim der
Altın Arka yerim der
Gençlere güvenirim.*

*Caymak var mı tulpara
Yılmak var mı sunkara
Hak yardımcı onlara
Gençlere güvenirim.* (Cumabay, 2018: 353)

“Mən kiməm” şeirində şair “mən” deyərkən türk xalqını nəzərdə tutur, bir vaxtlar dünyanın dörd bir tərəfinə yayılmış, taxtlar qurub qəhrəmanlıqlar göstərən bir millətin nümayəndəsi olduğu üçün fəxr etdiyini söyləyir. Türkün gücünün sadəcə biləkdən deyil, ürəkdən gəldiyinə inanan şair bu gücün zərər qədər də azalmadığını, kiçik bir qılgımla yenidən alovlanacağına əmindir:

*Ölümsüzüm, milletim de ebedi
Nadan adam bu sırrı hiç bilmedi
Ben sultanım, ben gaziyim, beyim ben
Hangi aptal bana gitme dur! Dedi.*

*Şəfkatliyim sekiz cennet elimde
Kahırlansam odlar yanar yolumda
Benzerim yok bu dünyada yalnızım
Baş eğmek yok benim ana dilimde.* (Cumabay, 2018: 358)

Eyni fikrə “Keçmiş gün” şeirində də rast gəlirik. Şair İdil, Ural, Sırdərya çayları arasında məhsuldar torpaqlar arasında məskən salmış türklərin tarixinə nəzər salır, Qasım xan və Asım xan kimi hökmdarların ədalətli idarəsi altında yaşadıkları günlərdə xoşbəxt olduqlarını söyləyir:

*Geçmiş günü düşünürsem,
Derin düşüncələrə dalarsam,
Kazak'ın şərəfli keçmişi,
Haşmeti ve zenginliği,
Gözümün önüne geliyor.* (Cumabayev, 1993: 151)

Burada şair keçmiş günlərin geri gəlməyəcəyini vurğulayır. Yenə də azad və xoşbəxt yaşamaq üçün bir yumruq kimi birləşməli olduqlarına diqqət çəkərək türk xalqını milli azadlıq mücadiləsinə səsləyir.

Mağcan Cumabayın poetik çalarlarla zəngin, ana vətən, doğma dil, türkçülükə bağlı olan dəyərli əsərləri qazax şeirinin dəyərli nümunələri sırasındadır. Türk milli və mənəvi dəyərlərini qorumağı özünə borc bilən, bütün bu problemlərə geniş perspektivdən yanaşan Mağcan Cumabayın əsərləri bu gün də öz bədii dəyərini qoruyub saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mağcan, Cumabay (2018). Uzaktakı kardeşime (çevireni: Ali Akbaş). Ankara, Bengü yayınları.
2. Mağcan, Cumabay (2018). Şiirleri (dünya dillerindeki çevirileri) (Düzenleyen ve yayına hazırlayan: Asgar Turganbayev). Ankara, TÜRKSOY yayınları.
3. Mağcan, Cumabay (2018). Türküstan (tərcümə edəni: Ramiz Əskər). Ankara, TÜRKSOY kitabxanası seriyası.
4. Uluslararası türk kültürü teşkilatı türk dünyası sanat ve kültür dergisi (2018). №5 TÜRKSOY.
5. Mağcan Cumabayevin şiirleri (latın harflerine ve Türkiye türkcesine aktaran Ferhat Tamir) (1993). Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
6. Kınacı, C. (2011). Kazak Şairi Mağcan Cumabayoğlunun Şiirlerinde “Kendi ve Öteki” İmajı. “Turkish Studies” dergisi.
7. Əli, Şamil (2013). Türkçülüğün qurbanları. Bakı: Elm və təhsil.

Айтен Аббасова (Азербайджан)

Тематические и идейные направления лирики казахского поэта Магжана Жумабая

Резюме

В статье исследуются тематические и идейные направления лирики известного казахского поэта Магжана Жумабая, внесшего неоценимый вклад в пробуждение национального самосознания казахского народа в начале XX века. В своих стихах о любви к Родине и народу, а также в произведениях на общественно-политические темы поэт всегда держал на переднем плане идею призыва к национальному единению, выражал уверенность в возрождении Туранского союза, называл Туркестан родиной, а народы тюркского происхождения братьями. В представленной статье внимание акцентируется на стихотворениях, в которых на первый план выступают патриотические чувства поэта, проведённый анализ опирается на образцы из стихотворений поэта, переведённых на азербайджанский и турецкий языки.

Ключевые слова: *тема, идея, лирика, Магжан Жумабай, Туркестан.*

Aytan Abbasova (Azerbaijan)

Theme and ideological direction of Kazakh Poet's lyrics Magzhan Zhumabaev

Abstract

The article examines the themes and ideas of the lyrics of the famous Kazakh poet Magzhan Zhumabaev, who made an invaluable contribution to the awakening of the national consciousness of the Kazakh people in the early twentieth century. In his poems on love of country and nation, as well as in his socio-political works, the poet always kept the idea of calling for national unity in the forefront, expressed confidence in the re-existence of the Turan Union, and called Turkestan a homeland, a nation of Turkic origin and brotherhood. The presented article also focuses on the poems in which the poet's nationalist sentiments come to the fore, and the analysis is based on examples from the poet's poems translated into Azerbaijani and Turkish.

Key words: *theme, idea, lyrics, Magzhan Zhumabaev, Turkestan.*
